

HAZAI IRODALOM.

Deutsches Lehr- und Lesebuch für höhere Lehranstalten, insbesondere für Obergymnasien und Oberrealschulen von Prof. Dr. Gustav Heinrich. I. Mit einem Grundriss der Stilistik und erklärenden Anmerkungen. Budapest 1885, 4. kiadás. II. Mit einem Grundriss der Poetik und erklärenden Anmerkungen. Budapest 1884, 6. kiadás. III. Mit einem Grundriss der deutschen Literaturgeschichte. Budapest 1885. 3. kiadás.

E három kötetes munka a ministeriumnak 1877. évi 31,114 sz. a. kelt rendeletével az engedélyezett tankönyvek sorába vétetett föl és méltán; mert e könyvek mindenike igazán megfelelő segédeszköze a német nyelvi tanításnak. Hogy mennyire használatnak, bizonyítja azon körülmény, hogy az I. kötet a 4-ik, a II. már a hatodik, a III. pedig szintén már a harmadik kiadásban fekszik előttünk. És minthogy ez újabb kiadások az előbbi már engedélyezett kiadásoktól csak annyiban különböznek, a mennyiben valóban javítva és kibővítve lettek, a mennyiben egynehány gyengébb darab kihagyatott és néhány jobb és alkalmasabb által pótoltatott, majdnem szükségtelennek látszik e könyvek újabb bírálatába bocsátkozni.

Tekintve azonban, hogy ez olvasókönyvek úgy a gymnasium, mint a reáliskola használatára szerkesztettek, tekintve, hogy a reáliskolák 1884-ben új tantervet kaptak, szükséges mégis azokat röviden ismertetni, hogy kitűnjék: vajjon megfelelnek-e feladatuknak vagy nem.

Egészben véve ezen német nyelvi olvasókönyvek a használatban levő többiektől abban különböznek, hogy bennök a tulajdonképi olvasókönyvet egy elméleti rész előzi meg, melyhez az olvasmányok példatárul szolgálnak. Hogy e könyvek ekként szerkesztettek, szerény véleményem szerint helyesen történt és különben is ez a reáliskolai utasítási tervszettel teljesen megegyez.

E tervzet t. i. a rhetorikai és poetikai oktatásra vonatkozólag azt mondja: «A német oktatásnak eddig egyik főbaja abban rejlett, hogy nem volt igazi tárgya, mert magukat az olvasmányokat nem igen tekintik az ifjúság ilyennek. Ily tárgya az V. és VI. osztály német tanításának csak a rhetorika és poetika lehetne, de ezeknek rendszeres tárgyalása a magyar nyelvi oktatás körébe tartozik. Mégis juttathat a tanár az oktatásnak, ez ismeretek köréből is tárgyat, ha, természetesen az olvasmányok fonalán, lépésről lépésrökövetve a magyar oktatást, némileg ennek ismétléseként, a rhetorika és poetika elméleti anyagát német nyelven összefoglalja vagy helyesebben a tanulókkal összefoglaltatja, a német irodalom termékeinek felemlítésével és az olvasmányok magyarázatával a tanulók ismereteit, illetőleg a magyar nyelv tanárának fejtegetéseit kiegészíti.

S ez kívánatos még azon okból is, hogy a tanulók idejekorán tudják meg, hogy az æszthetika és költői oktatás terén nincsen matematikai kényszerűség, hogy a különböző vélemények különböző szempontokból jogosultak lehetnek és hogy az elmélet szabványait a nagy költők egyedi erejének hatalma és az egyes népek és korok változó ízlése befolyásolja és korlátozza.»

A német nyelvi oktatás tehát a magyar nyelvi hasonló oktatásra fog ugyan támaszkodni, de kétségtelen, hogy a tanulók nyerni fognak, hogy szellemi látkörük ki fog szélesbítettetni az által, ha példák s rövid elmélet útján valamivel többet tanulnak annál, mit a magyar nyelvi oktatás nyújt. Szerző elméleti bevezetései különben a legjobb német művek alapján készültek; jeles írótól, költőtől kölcsönzött annyi jeles részletet, szép gondolatokat tartalmaznak, hogy a tanulók ezeknek olvasása által irálytani, költészettani és irodalomtörténeti ismereteiket határozottan kibővíthetik és a szellemi művekkel való behatóbb foglalkozásra serkentetnek.

Az első kötet a stilisztika és retorika alapvonalait, magyarázó jegyzeteket és a stílnemekhez tartozó olvasmányokat tartalmaz. Nevezetesen: elbeszéléseket, leírásokat, értekezéseket, beszédeket, párbeszédeket, leveleket és a magasabb ügyirályra három példát. Az olvasmányok e kötet feladatához képest nagyobbára prózaiak, de vannak köztük költőiek is, még pedig a felsorolt előadási nemek mindegyikénél olyanok, a melyek a prózaiakkal közös törvény alá vonhatók, vagy az eltérések megmagyarázására szolgálnak. Csak a beszédnél és ügyirályi példánál hiányzik a költői példa. Az ügyirálynak természete maga zárja ki a költői formát s ennél fogva itt annak ki kellett maradnia; a beszédek közé pedig szerző valószínűleg azért nem vett föl költőit, mivel nagyobb olvasmányúl amúgy is Schiller vagy Shakespeare valamelyik drámája van kitűzve, s itt azután lehet olyant választani, pl. Julius Cæsart vagy Coriolant, melyben beszéd is található.

Maguk az olvasmányok mintaszerűek, és csak az volna kívánatos, hogy a tanulók azokat mind, vagy legalább azoknak nagyobb részét át is olvassák. Tartalmilag nagyobbára a költészet vagy a történelem körébe tartoznak, de van több olyan is, mely a középiskolákban előadott többi tárgyra vonatkozik. Különös figyelmet érdemelnek a fölvetett kritikái és æszthetikai értekezések Lessing, Ambros, Eitelberger, Curtius és Humboldt Vilmostól, továbbá Gøthe párbeszédje: «Az igazról és valószínűfről,» melyek a művészet és a műfajok mélyebb megértését elősegítik. Igaz ugyan, hogy e darabok között vannak nehezebbek is, de van elég olyan is, melynek olvasása nem okozhat nehézséget. A tanár ezek közül fog választani, ha tanítványainak német nyelvi ismeretei még nem engedik meg a nehezekkel való foglalkozást; különben osztoz-

kodom szerző úr nézetében, hogy a nehezekkel való foglalkozás gondolkozásra ösztönzi az ifjúságot, és vannak intézeteink, a melyekben az ifjúság jól érti a német nyelvet, ezekben egynehány tartalmasabb habár nehezebb darabot bátran lehet átvenni.

Ez I. kötet új kiadásában csekély kivétellel ugyanazon darabok vannak fölvéve mint a megelőzőben. Csak néhány darab cseréltetett ki más darabbal, nagyobbára alkalmasabbal. Hogy Schiller «die Künstler» című jeles költeménye kihagyatott, helyesen történt, mert ez érettebb felfogást tesz fel, úgy hogy legfeljebb csak a VIII. osztályban, itt sem minden intézetben, volna helyén.

A II. rész a költészet alaprajzát, magyarázó jegyzeteket és a költészet különböző neveit és fajait közelebből ismertető olvasmányokat, nagyobbára természetesen költeményeket tartalmaz. Az előre bocsátott költészettani alaprajz nem kimerítő ugyan, de igen is kielégítő; általa a tanulók nem csak a német költői irodalom különböző termékeivel ismerkednek meg, hanem a déli és keleti népek több olyan formáival is, melyek a magyar irodalomban még nincsenek képviselve. Itt talán még a Tenzont lehetett volna fölvenni, talán Uhland és Rückert ismeretes költeményeivel.

A közbevetett jegyzetek, melyek közül az igaz egynémelyik inkább az irodalomtörténetbe tartoznék, — sokszor igen tanulságosak. Az egyes költői nemeknél röviden fölemlítik a világirodalom legkiválóbb műveit is és a jobb tanulóknak kedvet keltenek, azokkal is közelebből megismerkedni. Föltűnő lehet, hogy a balladát és románczot, — melyeket a legjelentékenyebb esztetikuskok, mint pl. Vischer, a lyrai költészethez soroznak, — az epikai költészet keretében tárgyalja; azonban e pont fölött sokat lehetne vitázni, a nélkül, hogy megállapodásra jutnánk. Tény, hogy Greguss Ágost magyar költészettanában a leíró dalt vagy románczot úgy mint a drámai dalt vagy balladát szintén a külvilág költészetéhez számítja; és minthogy a magyar nyelv tanára poetikai előadásában a legtöbb esetben valószínűleg Gregusst fogja követni, legalább nem lesz ellentét a között, a mit a magyar és a között, a mit a német irodalom tanára tanít. A költészettani alaprajz ellen tehát nincs lényeges kifogásom.

Nem tarthatom azonban helyesnek azt, hogy szerző több költeményt nem azon rovatba helyezett, melybe azok jellegük szerint tartoznának, és a melybe azokat a költők maguk is helyezték. Véleményem szerint a költészet beosztásának legbiztosabb alapját nem a választott tárgy, hanem inkább annak költői alakja képezi. Ez elvet tartva szem előtt, Uhland «Tells Tod», Lenau «Ahasver», Schlegel A. V. «Arion», Lingg «Attilas Schwert», Heine «Lorelei», Ebert «Frau Hitt», Chamisso «Abdallah» című költeményei nem tartoznak a mondák és mesék rova-

tába; az «Erlkönigs Tochter» című dán népdal, továbbá Goethe «Erlkönig» és Kopisch «die Zwerge auf dem Baum» című költeményei nem tartoznak a mythosok közé, hanem a balladák és románczokhoz, melyekhez azokat a költők maguk is számították.

A balladákból, románczokból, költői elbeszélésekből, nem különben a dalból valamivel több darabot óhajtottam volna, tekintve azt, hogy az ifjúság mily kedvvel foglalkozik az efféle költeményekkel. Hogy a szerző a hymnusok közé a Rigvedából vett fel egyet, nem különben egyet a zsoltárokból és az ó-keresztény költészetből, csak helyeselhető. Itt is talán még kettőt, hármát fel lehetett volna venni, pl. Goethéből a «Grenzen der Menschheit» címűt, vagy az Iphigeniából «Es fürchte die Götter das Menschengeschlecht» kezdetű gyönyörű hymnust vagy Hölderlin F. klasszikus «Schicksals-Lied»-jét. Ámde úgy látszik, hogy a könyv ökonómiaja nem engedte ezt meg, mert akkor a többiekből kellett volna valamit elhagyni, mi megakadályozta volna szerzőt azon törekvésében, hogy a költészet minden neme és faja kellően képviselve legyen.

A III. rész a német irodalomtörténet vázlatával jellemzetes olvasmányokat nyújt a német irodalom fejlődésének kimutatására. Általánosan elfogadott nézet, hogy középiskoláinkban német irodalomtörténetet nem lehet tanítani, mivel ezt sem a tanulók előismeretei, sem a rendelkezésre álló idő nem engedik meg. De másrésről az is bizonyos, hogy nem volna helyes, a tanulókat minden e téren való útbaigazítás nélkül hagyni, vagy talán egészen a tanulókra bízni, hogy e tájékoztatást magán szorgalmuk által szerezzék meg. Mivel köreink méltán teszik fel, hogy egy középiskolát végzett tanuló a hozzánk oly közel álló német irodalomnak legalább újkori részében kellően tájékozva legyen.

A reáliskolai tanterv a VII. osztályban Lessing, Goethe és Schiller életének és munkásságának ismertetését tűzi ki, és evvel kapcsolatban egyes műveiknek részben iskolai, részben házi olvasását és fejtegetését. A VIII. osztályban pedig a VII. osztály tananyagának folytatását és befejezését és olvasmányokat a német tudományos (történeti, philozofiai és természettudományi) irodalomból, tekintettel a reáliskolai tanulmányok körére.

A tanterv tehát szintén nem a német irodalom teljes tárgyalását kívánja; a mint azonban az utasítási tervzet bővebben fejti ki, a felkarralt tananyag lehetővé teszi, hogy a tanár kedvező körülmények között a klasszikai német irodalom történetét fővonásaiban és kellő összefüggésben tárgyalhassa. Lessing munkásságát, különösen a «Literaturbriefe» című vállalatot tárgyalván, visszamehet a tanár Gottschedig, szólhat kedvező és káros befolyásáról, tárgyalhatja a lipcseieknek és svajcziaknak irodalmi tusáját, majd Klopstockot, Wielandot, Herdert, az ú. n. Sturm- és Drang-korszakot és végre Goethét. A VIII. osztályban folytatván Goethét

áttér Schillerre, végül a romantikus iskolát tárgyalja, mely a középkor felé fordítja a figyelmet. Ez iskolának főérdeme, hogy a történeti tudományok fejlődésére átalakító hatást gyakorolt. A tudományos mozgalmak népszerű ismertetése rekeszti azután be az irodalomtörténeti oktatást.

Heinrich tan- és olvasókönyve a tanításnak ily módon való vezetésére kiválóan alkalmas. Az irodalomtörténeti rész átkarolja ugyan az egész irodalmat a legrégibb időkől napjainkig, a régibb időt azonban a XVII. századig csak igen vázlatosan ismerteti. Csak annyit nyújt, a mennyit mívelt ember tudni óhajt, és magától értetődik, hogy a könyv ezen része a tanulóknak leginkább csak házi olvasmányul ajánlható. Természetes, hogy a régibb német nyelv ismeretét nem teszi fel, és hogy a régibb idő költészetét fordításokban ismerteti meg.

A könyv a fejlődés menetét követi. Kiindul a pogány korszakból, fölemlíti Tacitus adatait, Ulphilas biblia-fordítását és e kor költői maradványait, a melyekből a «Hildebrand-éneket» és két kisebb költeményt mutat be. Következik az ó-felnémet vallásos költészet, melyből a Walthariusból hoz egy mutatványt, s ezután a középkori német költészet virágzási korszakát tárgyalja; röviden jellemezve az átmeneti korszakot, a XII. század udvari epikáját s a legjelentékenyebb költőket, a lovagi lírikát, a népépost, nevezetesen a Nibelungéneket és Gudrunt, a tanköltészetet és a próza-irodalmat. Végre áttér a polgári költészetre, a meseterdalnokokra, és előadja a költészet hanyatlását a XIV. és XV. században. Mindenütt a hol szükségesnek látszik, mutatványokat közöl; a valóban lényeges kellően van érintve, főlöszleg nem igen található. Ezek után áttér a reformatio korszakára, a nyelvmívelő társaságokra, a két sziléziai iskolára, a regényre és szatirára és így jut Gottschedig. Ettől kezdve valamivel behatóbban tárgyalja az irodalomtörténetet, annyira, a mennyire ezt az iskola feladata megengedi. A mit a tanterv e tekintetben követel, azt e könyv segítségével tökéletesen el lehet érni.

Csak a német tudományos irodalomból kellene egy következő kiadásban valamivel többet adni; a mi nem fog nehézséggel jární, tekintve, hogy meglehetősen nagy számban léteznek az oly munkák, melyek a midőn a tudományt népszerűen tárgyalják, egyszerismind a szép előadás által gyönyörködtetnek.

Összefoglalva már most véleményemet, Heinrich Gusztáv szóban levő három kötetes tan- és olvasókönyveiről kijelentem, hogy e könyveket jóknak és középiskolai használatra ajánlandóknak tartom; még pedig a reálisiskolai tantervre való tekintettel akként, hogy az első kötet az V., a II. kötet a VI. és a III. kötet a VII. és VIII. osztályban volna használandó. Minthogy a gymnasiumban a német nyelv tanítását későbbben kezdik, e könyveket legcélszerűbben úgy lehetne használni, hogy az első kötet az V. és VI. osztályban alkalmaztatnék, a II. kötet a VII-ikben

és a III. a VIII-ikban ; ezt különben az egyes iutézetekre kellene bízni, tekintve, hogy a tanlók jártassága a német nyelvben a vidékek különbözősége szerint igen különböző.*)

Latin-magyar és magyar-latin kézi szótár. Közép-tanodák számára szerkesztette Veress Ignác, államgymn. igazgató N. Szebenben. Budapest. Lampel R. 1883. Ára 4 frt.

Általános szótárt (ellentétben értem ezt az egy-egy íróra vonatkozó speciális szótárral) még nem bírálván, némi szorongással vettem kezembe mint bíráló a fent jelzett szótárt. Szorongással, mert tudtam, hogy annyi időt, a mennyi egy ily munka alapos megbírálására szükséges, számos hivatalos teendőm mellett nem fordíthatok ; futólagos áttekintéssel pedig tévedhetek s árthatok vagy az ügynek, vagy a szerzőnek és kiadónak, minden esetre pedig magamnak, mivel lelkiismeretemben teljes felelősséget nem mernék vállalni bírálatomért.

Annak, a ki latin-magyar és magyar-latin megbízható szótárt akar írni, a megfelelő két philologiai irodalom színvonalán kell állania. Ha latin-német, vagy latin-francia sat. szótárakat vesz alapul (s természetesen mindenütt tekintetbe vétetnek a létező szótárak) úgy a német, francia sat. nyelveket is tökéletesen kell értenie.

A szótárírónak ezen röviden jelzett kellékeit főlöszlegesen volna részletezni, de egy dolgot mégis föl kell különösen is említenem. A német philologiai és tanügyi folyóiratok sokszor közölnek új meg új adatokat a létező szótárak kiegészítésére, melyeknek — hogy úgy mondjam — codificálását, azaz a nagy latin-német szótárakba való fölvételét magyar embernek, a ki most ír szótárt, nem kellene bevárnia, mivel a németeknél e codificálás könyvkiadói érdekebe ütköztvén, csak nagy sokára történik meg. (A német kiadók szeretik ugyanazon szedetet vagy stereotypiát több kiadásra is felhasználni. Innen van a czímlapon az eféle megjegyzés : «Unverändert nach der dritten Auflage».) Ily bajjal a magyar ember nem találkozik s azért, ha van mód a mai tudományos eredmények színvonalán álló szótárt kiadni, ilyent kellene kiadni.

De kívánatos az is, hogy egyrészt a Krebsféle «Antibarbarus», másrészt a magyar nyelvészeti újabb buvárlatok elfogadott eredményei a szótáríró szeméi előtt legyenek s a szótár ne legyen 25 év előtti philologiai felfogásoknak, hanem a mai állapotoknak kifejezése.

Hogy Veress felhasználta-e a német folyóiratok újabb szótár-adalékait, azt itt nincs módomban megvizsgálni, mivel az illető folyóiratokkal, melyeket Budapesten olvastam, nem rendelkezem. Veress és Krebs idézett műve között azonban tettem több összehasonlítást s a megejtett

*) Az országos közoktatási tanács bírálata.

próbák közül csak egy szót kell kikapnom, hogy megjegyzést tegyek rá. A latin-magyar részben *anima* helyesen mondatik első sorban *levegő*-nek s csak másodsorban *lehellet*- és *lélek*-nek (a mintaszerű latin prózában *animus* és nem *anima* a lélek) s a magyar-latin részben mégis a *lélek* fordítására első helyen *anima* ajánlatik. Ez helytelenség és következetlenség.

A magyar nyelvre nézve olyformán nyilatkozik Veress az előszóban, hogy ő neologus is, orthologus is a szükséghez képest. Itéljenek fölötte e részben az illetékes bírák (l. a magyar-latin részben *tanoda-tanoncz sat.*); de abba már nekem is bele kell avatkoznom, hogy *cz* helyett Veress az egyszerű *c* betűt használja az akademia ellenére, pedig a tan- és segédkönyvekre vonatkozó miniszt. szabályzatnak ($\frac{3887}{1885}$ sz.) 5. §-a szerint az akademia helyesírása követendő.

Több kifogásom van e szótárnak, hogy úgy mondjam, *œconomia*ja ellen. Van benne sok nélkülözhető dolog, ellenben sok helyen nélkülözök egyetmást.

Főlöszleges dolog az alak- és mondattanból úgy is eléggé ismert szavakról sokat írni. Utalok e részben különösen a *præpositió*kra, melyeknek értelmét ugyancsak kevés tanuló keresi a szótárban.

Ellenben kívánatos, hogy a latinismuskok czélszerűbb alakban közöltessenek. E részben Veress a tanulóra nézve sok helyen érthetetlen. Mindjárt az 1. lapon *abduco* értelmei után következik: «*clavem*, kivesz; *somnos*, elvisz, ... *ad nequitiam*, csábít; . . . . *artes*, lealacsonyít.» Vagy *abeo* mellett: «*in malam rem v. pestem*,» megy; . . . . *jut*, *ad ineptias*; . . . . menekül, átváltozik, *in villos*; *in mores avi*, elsajátít *sat.*» Vagy *abhorreo* mellett: «idegenkedik, a *ducenda uocore* (*haud abhorret*, nem ellenkezik, nem egyezik?); . . . . *lacrimae abhorrentes*, nem illó.» Ha e helyeken akar valamit tanulni az ifjú, tovább kell szótároznia, míg rájön arra, a mit a szótáríró mondani akar. Ez nagy megnehezítése a munkának csak azért, hogy a szótár ne legyen nagyon vastag. A latin-magyar rész, melyet iskolába elenyészőleg ritkán kell vinni, bátran lehet kissé vastagabb. Jobb e részben Páriz-Pápai eljárása. De sok más helyen (l. pl. *aequus* szót) Veress is helyesebben jár el.

Helyes, hogy a hivatalnevek mellett nem kiméli Veress néhány szót a hivatal természetének megmagyarázására (de *consul*-nál a *fojlat* szó után hiányzik a pontos vessző s e hiány ott zavart okozhat; *praetor* pedig nem *előljáró*, hanem *elüljáró*, s a magyar-latin részben is helytelen az *előljár*=*præire sat.* e helyett *elüljár*); azonban e helyes felfogást aztán az *antiquitás*ok egész során végig következetesen kellett volna érvényesíteni, tehát pl. *princeps*-nél is, a hol nem említették a *princeps senatus*, a kit iskoláinkban még ma is, sőt tanárok is a *senatus* elnökének tartanak, holott a *senatus* legtekintélyesebb tagját jelenti, (mint volt pl. a

magyar képviselőháznak hosszú ideig legtekintélyesebb tagja, de nem elnöke, Deák Ferencz). *Altercatio*-nál is jó lett volna megjegyezni, hogy egyszersmind *beleszólás* a szónoki beszédbe és a szónok *visszavágása* (e szónoki fegyver legügyesebb forgatója nálunk most Tisza Kálmán), mert ha pl. Cicero leveleiben találkozik a tanuló e szóval *altercatio*, sejtelme sem lehet a dolgról, ha a szótár csak ennyit mond róla: «szócsere, vita, veszekedés.» S még nagyobb a baj — pedig előfordul —, ha az isk. tárgyalás alatt a tanár is mellőzi a szó senatusi jelentőségének kifejtését.

Leglényegesebb ez észrevételeim között mégis az, a mit a latinismusokról mondtam. De ezen is segíthet a tanár, ha az iskolai év elején kellő útbaigazítást ad a tanulóknak e szótár használatára nézve. Így a tanulók jó hasznát vehetik Veress szótárának, melyet tehát *segédkönyvül engedélyeztetni javaslak.*¹⁾

Die Gliederung der altattischen Komödie von Dr. Th. Zielinski. Lipcse, Teubner, 1885. 398. lap (egy színnyomatos táblázattal). Ára 10 márka.

A classica philológiának egy specialis kérdésével foglalkodó, részleteiben ugyan gyakran kétes bizonyosságú, de mindvégig megfontolt érveléssel támogatott beható tanulmányról tanuskodó, és főeredményében jelentékeny fontosságú munkát készülünk a Közlöny t. olvasóinak bemutatni. Szerzőnek főczélja, midőn az ó-attikai comödia egyedüli képviselőjének, Aristophanesnek műveit főképen szerkezeti szempontból, s csak mellékesen a kar technikája²⁾ és a rhythmika szempontjából taglalja, az ó-attikai comödia történeti fejlődésének földerítésére anyagot szolgáltatni. A görög grammatikusok kiindulva abból, a mit Aristoteles poetikájának 12-ik fejezetében a tragödia szerkezetéről mond, mindazon terminus technikusokat, melyeket Aristoteles a tragödia részre nézve megállapít, a comödiára is alkalmazták, s így ez utóbbit a tragödiával azonos szerkezetűnek tüntetik föl; csak a parabasisra nézve jegyzik meg, hogy az egyedül a comödia sajátja.³⁾ A grammati-

¹⁾ Az országos közoktatási tanács bírálata.

²⁾ A kar technikája alatt értjük a class. phil. azon különben egészen új disciplináját, mely azzal a kérdéssel foglalkodik, miként adta elő a kar a drámának reü eső részét, hogy t. i. minő részeket szavalt, minőket énekelt és mi módon énekelte azokat, minő részeket adott elő zene és táncz kíséretében és minő volt az a zene és táncz? szerepeltek-e az egész karon kívül annak egyes csoportjai és egyes tagjai is, és ha igen, miként volt az szabályozva, minők voltak a karnak állásai a kardal egyes részeinek előadása közben?

³⁾ A comödia szerkezetére nézve: Egy *anonymus* Ἀριστοφάνους βίος (Meineke, Fragm. comicorum græcorum. Voll. V. Berlin, Reimer, 1839—

kusokéval azonos álláspontot foglalják el ebben a kérdésben az újkori kutatók is. *) Szerző hangsúlyozván a görög grammatikusok állításainak megbízhatlanságát, valamint Aristoteles a tragédiára vonatkozó teoriájának a comœdia megítélésében való hasznavehetlenségét, két fő tulajdonságot emel ki, melyek által az ó-attikai comœdia szerkezete alapján elüt a tragédiától. Az egyik az a körülmény, hogy a tragœdia compositiója *episodikus*, t. i. egy teljes strophe és antistrophe-ból álló dal után bizonytalan számú elszavalt vers következik, azután ismét egy teljes dal s ezután újból szavalt verssorok; míg a comœdia compositiója

1857. Vol. I. Hist. crit. comicorum græcorum. 1839. p. 546, 1—5); egy másik *anonymus* (Cramer, Anecdota Græca e codicibus manuscriptis bibliothecæ regiæ Parisiensis. Voll. IV. Paris, 1839—1841. Vol. I, p. 8, 9); *Tzetzes* (Cramer, Anecdota Græca codicum manuscriptorum bibliothecæ Oxoniensis. Voll. IV. Oxford, 1834—1837. Vol. III, p. 340, 18; l. Anecd. Paris. Vol. I, p. 405, 15).

A parabasisra nézve: *Anonymus*, 'Ἀριστοφάνους βίος (Meineke, Hist. crit. com. græc. p. 541, 9—17, p. 545, 20—25); *Platonius*, Περὶ διαφορᾶς κωμῳδιῶν (Meineke, Hist. crit. com. græc. p. 532, 27—29); *Hepphaestio* (Cur. Thom. Gaisford. Lipsce, 1832. p. 131, 39.); a *scholiasta* a Nubes 518-ik sorához; *Pollux*, 'Ὀνομαστικόν, IV, 111 (Ed. Imm. Becker, Berlin, 1846; l. Cramer, Anecd. Par. Vol. I, p. 8, 14); *Tzetzes* (Cramer, Anecd. Oxon. Vol. III, p. 341, 19).

*) *C. F. Ascherson*. Umriss der Gliederung des griechischen Drama. Neue Jahrb. Suppl. 4 (1862). — *C. Agthe*. Die Parabase und die Zwischenakte der alt-attischen Komœdie. Altona, 1866. — *C. Agthe*. Anhang zu dem Buche: Die Parabase und die Zwischenakte der alt-attischen Komœdie. Altona, 1868. — *R. Arnoldt*. Die Chorpartien bei Aristophanes scenisch erläutert. Leipzig, Teubner, 1873. — *Boros Gábor*. A parabasis Aristophanesnél. Egyet. Phil. Közl. IV. (1880). — *Rob. Enger*. Ueber die Parabase der Wolken des Aristophanes. Ostrowo. 1853. — *Fr. Volk. Fritzsche*. De parabasi Thesmophoriazusarum commentatio. Rostock, 1836. — *Herm. Genz*. De parabasi. Berol. 1865. — *M. Haupt*. De loco parabatice Avium Aristoph. Berol. 1863. — *Th. Hansing*. Aristophanes. I. Parabasis Avium. Neue Jahrb. 71. B. (1855.) — *Herm. Theoph. Hornung*. Commentationis de partibus comœdiarum particula. Berol. 1861. — *Lion*. De parabasi in Arist. Acharnensibus commentatio. Magdeburg, 1862. — *C. Kock*. De parabasi antiqu. com. Atticæ interludio. Anclam, 1856. — *H. Kosster*. Commentatio de Græcæ com. parabasi. Sundimæ, 1835. — *G. H. Kolster*. De parabasi veteris com. Atticæ parte antiquissima. Altonæ, 1839. — *F. L. Marcou*. De choro et carmine lyrico apud Aristophanem. Paris, 1859. — *Chr. Muff*. Der Chor in der griech. Komœdie vor Aristophanes. Halle, Mühlmann, 1871. — *Chr. Muff*. Ueber den Vortrag der chorischen Partien bei Aristophanes. Halle, Mühlmann, 1872. — *Nesemann*. De episodiis Aristophaneis. Berl. Diss. inaug. 1862.

epirrhematikus, t. i. a dal strophéja után bizonyos számú elszavalt verssor következik s ugyanannyi áll az antistrophe után is, oly módon, hogy az egész szakasz két egyenlő részre oszlik, melynek mindenike egy μέλος-ból és egy ῥῆσις-ből áll, és ezen két rész úgy viszonylik egymáshoz, mint a strophe és antistrophe. Egy másik lényeges sajátossága az ó-attikai comœdiának a *hármás tagoltság*, a mint az a parodusban, agóban és parabasisban mutatkozik, melyek egymással egyenlő rangúak lévén, ösmagvát képezik az ó-attikai comœdiának; ehez az ösmaghoz járultak később a többi elemek. De lássuk közelebbről a könyv tartalmát.

(Erster Theil. Die Theorie der epirrhematischen Composition.

Erster Abschnitt. Der Agon.) Ámbár hogy a kutatók, a régi grammatikusok nézetét elfogadva, Aristophanes comœdiának dialogikus részeit a tragœdia részeivel azonosnak tartják, mégis kiválóbb mértékben magára vonta már másoknak is figyelmét Aristophanes dialogusainak azon része, mely rendszerint a parodus és parabasis között, ritkán az utóbbi után áll s jellemző vonását a cselekményszünet és sajátságos szerkezet képezi. Westphal a dialogusnak ezen részét metrikájában syntagmának nevezi, mely kifejezés meglehetősen általánosságban el is van fogadva. Szerző azonban helyesebbnek tartja az agon elnevezést, mert maga Aristophanes használja azt néhányszor (Vesp. 533, Pal. 883, Ach. 392 és a 2-ik Acharnensesre nézve l. Kock, fragm. Aristoph. 331) az úgynevezett syntagmára vonatkozólag. Az agon négyféle: 1. Két részből áll, az epirrhema és antepirrhema egyaránt anapæstikus tetrameter és dimeter (isorrhithmikus); ide tartoznak: Vesp. 526—724; Lysistr. 476—613; Aves, 451—628. 2. Két részből áll, az epirrhema és antepirrhema közül az egyik anapæstikus, a másik jambikus tetrameter (heterorrhithmikus); ide tartoznak: Ranæ, 895—1098; Nubes 950—1104; Equites 756—940. 3. Két részből áll, az epirrhema és antepirrhema egyaránt jambikus tetrameter. Ilyen szerkezettel csak másodrangú agónok bírnak, melyek úgy viszonylanak a főagonhoz, mint a második parabasis az elsőhöz (mellék-agonok); ide tartoznak: Nubes 1345—1451; Equites, 303—460. 4. Egy részből áll, az epirrhema anapæstikus; ilyen agónok eltörpülteknek tekintendők (egy részű agón); ide tartoznak: Eccles. 571—709; Plutus 487—626. Az agón jellemzésére nem lehet egyszerűen azt mondani, hogy az ellenfelek vitáját foglalja magában, mert vannak olyan agónok is (Eccles., Aves), melyekben nem vitatkoznak; hanem jelenti az agón a cselekvény szünetelését. T. i. mivel az agón előtti jelenetben a szereplő személyek cselekvési ereje már mintegy kitombolta magát, az érdeklődés egy ideig a pusztasóra irányul. Igaz ugyan, hogy ez nem dramatikus vonás, de az ó-attikai comœdia nem is dráma a szó közönséges értelmében, s ezen sajátosságához képest teljes ellentéte a tragœdiának, új-attikai és modern

comœdiának. Ezeknél fő dolog a cselekvény, *ἔργον*, annál a gondolat, *λόγος*. A mi a tragœdiában a catastropha, az a comœdiában az agon. Ebből tehát az következnek, hogy nem lehet ó-attikai comœdia agon nélkül, és mégis akadunk háromra (Ach. Pax. Thesm.), melyben az agon hiányzik. Ámde ha a Nubes-t vizsgáljuk, melyről tudjuk, hogy átdolgozása az előadottnak, rákadunk benne az előadott darab agonjának egyes maradványaira; ebből a tényből az következik, hogy ha Aristophanes valamelyik darabjában nincs agon, jogosult az a kérdés, vajjon nem oka-e annak az átdolgozás. Ha már most ebből a szempontból kiindulva vizsgáljuk az említett három agon nélküli darabot, kettőnél, t. i. az Acharnensesnél és Thesmophoriaszenél csakugyan rákadunk az átdolgozás által elmosódott agon nyomaira; és hogy a Paxban az agon nyomait nem látjuk, annak oka az, hogy a Pax nem mint comœdia, hanem mint ünnepi játék került színre 421-ben a béke istennője Phidias által elkezdett s tanítványa által befejezett szobrának az athenæi Dionysus-színházban való föllállítása alkalmából.*) Az agonban szereplő személyek először is a két ellenfél, kik közül az egyik a költőt, a másik a publikumot képviseli; azután a bíró. A kar rendszeren második bíró gyanánt szerepel. Az első bíró rendszerint nem beszél, de ha igen, csak mint víg személy, s mint ilyen a comicumot képviseli szemben a két komoly ellenféllel. Az agont rendszeren proagon előzi meg, melyben 1. az ellenfelek bemutattnak, 2. kik aztán kitombolják magukat, hogy az agonban nyugodtabban szólhassanak, 3. a vita tárgya és föltételei megállapíttatnak. Az agonnak részei: ode (mesodus, proodus), cataceusmus, epirrhema, pnigos; antode (mesodus, proodus), anticataceusmus, antepirrhema, antipnigos; sphragis (vagy epirrhematicum), melyek közül azonban többnyire egyik vagy másik rész hiányzik az egyes agonokban. (*Zweiter Abschnitt. Parodos und Parabase.*) A comœdia parodusára, a grammatikusok után indulva, rá szokták erőszakolni Aristotelesnek a tragœdia parodusáról szóló definitióját, hogy t. i. az az első kar által előadott lexis, de ez a meghatározás épen nem felel meg a comœdia művészi parodusának. Szerző szerint parodus alatt értendők 1. a karnak összes evolutiói föllépésétől kezdve állandó hely elfoglalásáig, 2. ezen evolutiókat kísérő zene, 3. a mi itt egyedül jön

*) Szerzőnek ezen okoskodása nem kifogástalan, mert ha az agon csakugyan olyan fontos szerepet játszott, mint szerző hiszi, akkor az átdolgozott darabnak is kellett agonnal bírni, ha el is mosódott az előadotté. Azzal se védhető szerző állítása, hogy mivel az átdolgozott darabok nem adattak elő, hiányozhatott belőlük az agon; mert Aristophanes mindig azon szándékkal dolgozta át darabját, hogy azt adott alkalommal ismét színre hozza; pusztá irodalmi ambitio bizonyára nem vezette őt.

tekintetbe, t. i. ezen zene alapjául szolgáló szöveg. Ha a főkar mellett mellékkar van vagy antichoria (félkarok szembeállítás), akkor a mellékkar vagy másik félkar bevonulása a mellékkarparodus; ha a kar kivonulása után ismét bevonul, az a második parodus. Parodusok, Aristophanes comedióinak chronologiai sorrendjében haladva, a következő darabokban vannak: Első korszak (525—423): Ach. 204—346, 280—346; Equ. 241—302; Nubes 263—456. Második korszak (422—405): Vesp. 230—525; Pax 299—656; Aves 268—399; Lysistr. 354—384; a Thesmophoriazusésnél csak nyomai láthatók a parodusnak három helyt; Ran. 324—459 (Ezután a Ran. második előadásáról szólva azt fejtegeti, hogy a darab ezen alkalommal nem diascenén, mely a darab tervének megváltoztatását vonja maga után, hanem csak diorthosison, egyes részeket változtatásán, ment keresztül). Harmadik korszak (392-től). Eccles. 285—519; Plut. 253—321. A parodus következőképen osztályozható: 1. metrum szerint: trochaicus, iambicus, anapesticus; 2. a tagolási schema szerint (az *a* az énekelt, *b* a szavalt részt jelentve) következő alakjai vannak: abab, baba, abba, baab, bbaa; 3. a szereplő személyek szerint: vagy csak a kar adja elő, vagy a kar szereplésébe a színész szereplése is belevegyül. Szerző szerint a comœdia virágzási korában (422—405) a parodusban a kar előbb föllépett a színpadra (anodus), azután lelépett az ochestrába (cathodus), de se a megelőző, se a következő korszakban nem volt se anodus se cathodus. A parodus kilencz ugyanolyan részből áll, mint az agon, csakhogy szerkesztésében emennél szabadabb, mert csak az ode, epirrhema, antode és antepirrhema képezik állandó tagjait. Néha egy kiváló agonista (színész) vagy paruchoregema (mellékkar) megjelenését induló zene kíséri, ilyenkor a metrum megváltozik s trimeterből anapesticus tetrameter lesz: ez a rész az agonista-parodus. A parabasis meghatározása igen bajos, úgy lehetne körülírni, hogy azon odából és tetrameterből álló része a karnak, mely se agon se parodus. Szerző szerint ez is kilencz részből áll (mint az agon és parodus): commation, parabasis (szorosabb értelemben véve), pnigos; ode, epirrhema, antode, antepirrhema, pnigos, anti-pnigos; *) megjegyzendő azonban, hogy egy parabasisban se található együtt mind a kilencz. Aristophanesnél a következő (fő és mellék) parabasisok találhatók: {Acharnenses: fő parabasis 626—718, mellék parabasis 971—999; Equites: fő parab. 498—610, mellék parab. 1264—1315; Nubes: fő parab. 510—626, mellék parab. 1113—1130; Vespæ: fő parab. 1009—1121, mellék parab. 1265—1291; Pax: fő parab. 729—

*) A grammatikusok csak a következő hét részt emelik ki: commation, parabasis (v. anapestus), pnigos (v. macron), ode, epirrhema, antode, antepirrhema.

818, mellék parab. 1127—1190; Aves: fő parab. 676—800, mellék parabasis 1058—1070; Lysistrate: 614—705; Thesmophoriazusæ: 785—845; Ranæ: 675—737; Ecclesiazusæ: 1155—1162 (a Plutónak nincs parabasisa). A legrégebb ó-attikai comœdia három részből állott, a parodusból, agonból és parabasisból, melyek közül a parabasis az epilógus szerepét játszotta; innen magyarázható meg az a tény, hogy a comœdia ezen hármas ösmagvához később hozzájárult exodusnak kiszabott formája nincs. Ez exodusnak a metrum szerint következő fajai vannak: anapesticus (Nubes, Vesp., Pax, Thesm., Plutus), iambicus (Ach., Aves, Lysistr.), trochaicus (Eccles.), dactylicus (Ranæ) (az Equites vége alkalmasint hiányzik). Aristophanes csak a comœdia virágzás korában (422—405) írt külön exodust darabjaihoz, a megelőző és következő korszakokban külön exodus helyett a kar kedvelt hymnusokat énekelt.

(III. Abschnitt. *Syzygien und Epeisodia.*) Itt Aristophanes comœdiáinak azon epirrhematicus szerkezetű (syzygia) de nem dramatikus jellegű, és episodikus szerkezetű s dramatikus jellegű részeiről van szó, melyek a paroduson, agonon és parabasison kívül esnek, s melyek később hozzájárulván az ó-attikai comœdia ezen hármas ösmagvához, fölvették az epirrhematicus szerkezetet, ha nem is minden kivétel nélkül. Így pl. a prologus, mely szerző szerint legkésőbb járult a comœdiához, igen szabad compositiójában nem alkalmazkodik az epirrhematicus szerkezethez. A comœdiának többi részei a következők: a közjelenetek, melyek két syzygiát választanak el egymástól; syzygia, kar és színész által előadott, epirrhematicus szerkezetű rész; episodium, oly dialogikus rész, melyet egy teljes choricum (kardal) követ; stasimon olyan teljes choricum, melyet egy episodium követ; exodus, a comœdia utolsó része. Ezek után taglalja Aristophanes összes comœdiáit az epirrhematicus és episodikus principiumok szerint, s még világosabbá teszi a darabok szerkezetét egy áttekintési táblázatban, melyből kitűnik, hogy episodium csak a parabasis után áll, tehát a dór elem nem hatolhatott be az ion comœdia testébe; ugyanezen táblázatból az is kiviláglik, hogy közjelenet van ugyan a parabasis előtt is, de ez nem jelentheti idegen elemnek az ion comœdia testébe való behatolását, mert ilyféle jelenetek lehettek már az ó-attikai comœdiába is azon czélből beleszólva, hogy a kar kissé pihenhessen. Ide tartozik a könyv végén levő lithographikus tábla, mely még világosabban akarja föltüntetni a comœdikus compositio sajátosságait. Szerző a tragœdiában is kimutatja az epirrhematicus szerkezet nyomait a stasimonban és episodiumban, s azután azon nézetét törekszik kifejteni, hogy az epirrhematicus compositio a comœdiában ion, s az episodikus compositio a tragœdiában dór eredetű, és hogy az episodikus compositiónak a comœdiához való hozzájárulása a megárai comœdiának hatásából magyarázható, melyről szerző mások ellené-

ben azt hiszi, hogy az csakugyan létezett. (*Zweiter Theil. Das Moment der Choreutik. Erster Abschnitt. Die Antichorie.*) Szerző hosszabban polemizál Heusével, Muffal és Arnoldttal, s ez utóbbival szemben tagadja, hogy a karnak mindenik tagja egymásután fölszóla lt volna s azt állítja, hogy az odékat a kar, az epirrhémákat egyes kardalnokok adták elő, és pedig az antichoriában úgy, hogy az odét a jobb félkar, az epirrhémát a jobb félkar vezetője, az antodét a bal félkar, az antepirrhémát a bal félkar vezetője adta elő. A stasimon előadását is antistrophikus jellegűnek tartja (kevés anantistrophica kivételével), míg a tragödia stasimonját szerző szerint az egész kar adta elő. (*Zweiter Abschnitt. Die Vortragsweise.*) Az előadás ma dívó négy faja: szavallat, ének, (zenével kísért) recitativ, és melodramatikus előadás már a régieknél is megvolt. Igaz ugyan, hogy a melodrámá nálunk csak a mult században keletkezett, de hihető, hogy megvolt az a görögöknél is a peloponnesusi háború idejében, mikor a zene oly magas fokon állott; sőt még a (zene által nem kísért), secco recitativ is kimutatható Aristophanesnél. Ezután kifejtvén szerző, hogy Aristophanesnél háromféle (lyrai, tragödiai, comediai) iambicus trimeter, háromféle (dialogikus, chorikus, lyrikus) iambicus tetrameter, kétféle (lyrikus, epikus) trochaicus tetrameter, és egyféle anapæsticus tetrameter van, kimutatja, hogy az előadás négyféle faja közül melyik használtatott az egyes metrum-fajoknál. Végül példa gyanánt taglalja az Avest az előadási fajok szempontjából. (*Dritter Abschnitt. Die Errhythmie der Chorjesänge.*) Szerző kiemelvén az iasnak és dorismusnak a harmonia, rhythmus és compositio tekintetében való különbségét, tárgyalja az ion és dór strophák compositióját, és arra az eredményre jut, hogy az ion strophákban mindig megvan az errhythmia (tactus-egyenlőség), s hogy a dór strophákban is csak ritkán fordul elő metabole (tactus-változás). Szerző azt állítja, hogy az errhythmia törvény volt valamely darab összes kardalaira nézve, s hogy valamely darab diascenéje (átdolgozása) első sorban a zenére vonatkozott. Az errhythmia szempontjából Aristophanes comediai három csoportba oszthatók: 1. trochaikusok és trochaico-choriambikusok (három és hat morások): Ach. II., Equ., Nub. II., Vesp., Lysistr. Ran. II; pæonikusok (öt morások): Ach. I, Pax I; dactylico-anapæstikusok (négy morások): Nub. I, Pax II, Aves, Ran. II, Eccles. (*Vierter Abschnitt. Eurhythmie und Symmetrie.*) Aristophanes comediaiában van eurhythmia (rhythmus részeken azonos-sága) és symmetria (verssorok egyenlő száma), nevezetesen a parodosban, agonban és parabasisban; a syzygiában nincs, de van a tragödia syzygiájában, mert ez zenekísérettel adatott elő, míg a tragödia syzygiája a nélkül. Szerző szerint t. i. eurhythmia és symmetria csak a zene által kísért részekenél vehető fel, és épen azért tagadja az úgynevezett constructiv vagy nagy responsát, mely némelyek (különösen Oeri) sze-

rint a darabok zene által nem kísért részeire is, tehát az egész költeményre kiterjed és abból áll, hogy egy egész dráma a verssorok számára való tekintettel van írva.

Ez a könyvnek rövid tartalma, melyben az előadás nem szigorúan rendszeres, hanem itt-ott kutató részletekkel van megszakítva. Fő érdeme szerző művének kétségen kívül az, hogy meggyőzően mutatja ki az ó-attikai comœdia epirrhematikus compositióját, s a tragœdia módjára eddig szokásos episodikus tagolásának helytelenségét. Azt is nagy valószínűséggel fejtegeti szerző, hogy az ó-attikai comœdiának eredeti alakját a parodus, agon és parabasis képezte, és hogy a többi elemek (prologus, episodium, stasimon, exodus) csak később járultak hozzá a hármasszű és formához. De könyve a részletekben is több újat és érdekességet tartalmaz, úgy hogy ha nem is állíthatjuk, hogy minden tétele kétségtelen, a maga egészében fontosnak és tanulságosnak mondható.

Dr. PEÇZ VILMOS.

VEGYESEK.

— Schiller hazánkban. Második pótlék. (L. fönt 197.). *A forrás melletti ifjú.* (Aláírás nélkül. Koszorú 1837. 172—73. l.)

A várás. Ford. Szent-Miklóssy. (Koszorú 1829. — 54—55. lap.)

Minnához. (Aláírás nélkül. Koszorú 1837. — 170—172.)

Az élet őrei. (Schillerből) ford. Hrabovszky Dávid. (Koszorú 1828. — 144. lap.)

Confucius mondása Schillerből. Ángyán Mihály (Regélő 1833. 3. k. 607. lap.)

A barátság. Ford. Z. (Koszorú 1831—128. lap.)

A tavaszhoz. (Aláírás nélkül. Koszorú 1837. — 168 lap.)

A virágok. Ford. Szent-Miklóssy. (Koszorú 1828—128 lap.)

•Díszlő virágok, melyeket
Az ifjult nap nevele.▪

Ugyanaz. Aláírás nélkül. (Koszorú 1837—168—169 lap.)

•Tavasz szép gyermeki! kiket
Az ifjult nap növeszte.▪

Dal (Aláírás nélkül. Koszorú 1837. — 169—170 lap.)

•Be kellemes és be édes ¶
Egy kedves férfival enyelgni.▪

Schilleri Emlények:

Az ifjúság forrása.

A közös sors.

Remény és teljesedés.